

ובכל זאת שכנים

יאן תומש גרוס

אומר מיד: המאמרים הרבים שנכתבו נגד ספרי שכנים, שקבעו כי "גרוס אינו משקף את האמת" או "נמנע מלומר מה שאינו תואם את תפיסתו", אינם כוללים ולו דבר אחד שיהיה בו כדי לערער את התפיסה המובעת בספרי, ובייחוד את הקביעות או את העובדות המוצגות בו. מסרטה התיעודי של אגניישקה ארנולד (Arnold) שכנים, עולה כי גם ברדז'ילוב (Radziłów) ובוונשוס (Wąsosz), ולא רק בידוובנה, העיירה שעליה מדובר בספרי, רצחו כפריים פולנים שכנים יהודים שהצליחו ללכוד. ברדז'ילוב ובידוובנה עינו את היהודים יום שלם לפני שאלה נפחו את נשמתם, ואילו את אלו שנותרו בחיים גררו לאסם ושם שרפו אותם חיים. כך נרצחו בידוובנה כ- 1,600 בני אדם. כלל לא בטוח שהגרמנים השתתפו בפשע זה, ואם כן, מעורבותם הייתה שולית לחלוטין. ברדז'ילוב היו ב- 7 ביולי 1941 מעט מאוד גרמנים. אחד מהם עמד על המרפסת וצילם. אלה לא היו הרוצחים.

השתתפות הגרמנים

בכל הנוגע להשתתפות הגרמנים בפשע בידוובנה ב- 10 ביולי 1941 כתבתי בשכנים כי בידוובנה נמצאה אותה עת יחידת ז'נדרמריה גרמנית שמנתה 11 חיילים. רבים המקורות שמהם אפשר להסיק כי נוסף על החיילים שהוצבו בתחנה, הגיעו באותו יום (או אולי יום קודם לכן) לעיירה במונית קבוצת גרמנים קטנה למדי, לא יותר מכמה אנשים.

איש לא מטיל ספק בעובדה כי הגרמנים היו האדונים במקום, ובוודאי רק הם יכלו לקבל את ההחלטה בדבר רצח היהודים. הם גם יכלו בכל עת למנוע את הרצח, ואפילו לעצור את תהליך הפשע בשלבי התרחשותו, והם לא עשו זאת.

אוסף העדויות מאולם המשפט שנערך ב- 1949 לכמה ממשותפי הרצח, ואשר חלקן צוטטו בעיתונות, מגלגל את האשמה על הגרמנים. ואכן, העדויות האלה מתייחסות בדיוק למה שציינתי לעיל למה שתיארתי בספרי. עוד אומר, כי בתעודות גרמניות שנמצאו בארכיון בלודוויגסבורג (Ludwigsburg) שבגרמניה אין עדויות ישירות להשתתפות של יחידה גרמנית מסוימת בפשע בידוובנה. ייתכן כי הן מאפשרות לקבוע ביתר דיוק מי הגיע באותו יום במונית לידוובנה, אבל לא יותר מזה.

אני כותב בשכנים כי האירוע של 10 ביולי 1941 היה נושא לשיחות מרובות ולא נמחק מן הזיכרון הקולקטיבי של תושבי ידוובנה. המידע שהיה לתושבי העיר בנוגע למאורעות התייחס לא רק להתרחשויות, אלא גם לעובדה שרבים מהם היו עדים ישירים לפשע הנתעב. האמירה "שמעתי מאחרים" חוזרת לא אחת בהודעות שמסרו. בספרי אני מציג עדויות המתארות מה

אומרים אנשים בעיר. אפשר לסכם ולומר כי המידע מי שדד את רכוש היהודים שנרצחו, או מי ובאיזו מידת אכזריות רצחו אותם, קוּוּח בעיירה והשמועות עברו מפה לאוזן. גם כיום כמה מהתושבים של ידובנה, רדז'ילוב, ונשוֹס והסביבה מודעים לאירוע הנורא וזוכרים אותו היטב.

אלה הן העובדות. וכעת אתייחס לשיטה.

ההודעות והמכות

כמה מבקרים החליטו לתת להודעות ולעדויות על הרצח משמעות המשרתת את תפיסותיהם. הם פסלו את ההודעות המשטריות, שבהן האשמה של הנאשמים וחבריהם מודגשת חד-משמעית. הם מציעים לקבל את הגרסאות ה"רכות" יותר של הנאשמים, שהוצגו כעדויות באולם בית משפט, שכן העדויות שנגבו שם נראו אמינות יותר. האומנם נאשמים המשנים הודעות באופן קיצוני, פתאומי (מחקירת המשטרה ועד ההתייצבות באולם בית המשפט) ובולט כל כך, הם עדים אמינים יותר?

כדי לשכנע שהעדויות במשפט הן-הן האמינות, קבעו מבקרי ספרי כי הנאשמים בחקירת משטרת הביטחון (UB) מסרו את הודעותיהם באונס ותחת מכות. אכן, תחילה הכו אותם, אולם שיטה זו ננקטה כלפי כל נחקר במשרדי משטרת הביטחון בשנת 1949, כי היה היתר לכך וידוע לכול כי משטרה זו הפעילה כוח. גילוי עובדות תוך שימוש בכוח בחקירה משטרית, אינו משחרר את ההיסטוריון מלהשיב על השאלה מדוע משטרת הביטחון אילצה את החשודים למסור הודעות כוזבות מפלילות במקום לומר את ה"אמת". הרי אם אכן הגרמנים הם שביצעו את הרצח, מדוע ניתנו גרסאות סותרות?

בעת ניתוח החומר שנאסף בחקירה ובמהלך המשפט ערכתי בספרי דיון מעמיק בשאלה אם זה היה משפט פוליטי. לסיכום הסוגיה כתבתי כי דבר אינו מצביע על ניסיון לאלץ את החשודים להודות במידע מסוים או בקשרים ביניהם ובין ארגונים שונים וכדומה. מכל חומר החקירה עולה כי זו הייתה חקירה שגרתית. זאת ועוד: החקירה בוצעה בחיפזון וברשלנות. להערכה זו הגעתי תוך התייעצות עם משפטנים שבחנו את התיק בקפידה רבה. אגב, בשנת 1949 סטלין כבר נחשף כאנטישמי, ובמדינות הדמוקרטיה העממית החלו ההכנות להאשמת יהודים קומוניסטים בקומופוליטיזם. האומנם משטרת הביטחון של לומז'ה השתייכה לדסידנטים שהפירו את קו המפלגה?

שאלה נוספת, סמויה במידת מה, מחייבת מענה. מה הביא את החשודים שבינואר 1949 איימה עליהם המשטרה, להרגיש בטוחים בהופעתם בבית המשפט ארבעה חודשים לאחר מכן? הנאשמים חזרו בהם מעדויותיהם, מסרו גרסאות "משופצות", ואת אלה מקבלים המתקיפים אותי כאמינות. בל נשכח, אנו דנים בשנת 1949 בלומז'ה.

האומנם בתי המשפט בפולין הסטליניסטית באותם ימים חשוכים היו בלתי תלויים? האומנם חשו הנאשמים כי בחסותם של בתי המשפט האלה יוכלו להשתחרר מאימת החקירות שניהלו נגדם משטרת הביטחון? ראוי להזכיר לכל אלה המקבלים את גרסת הנאשמים בבית המשפט, כי בתי המשפט בפולין הסטליניסטית לא היו בלתי תלויים. הן העומדים בפני כס המשפט בלומז'ה והן אלו שהתייצבו לחקירות בבניין משרדי המשטרה בלומז'ה היו ממולכדים על ידי המערכת.

מה, אם כן, השתנה במעמדם של העדים שגרם להם לשנות את גרסתיהם מהחקירה במשטרה ועד הדיון בבית המשפט? יש מי שרוצה להאמין כי בפני בית המשפט חשו העדים ביטחון ולכן אמרו את האמת. לדעתי סבירה יותר ההשערה הפוכה: בין ינואר 1949 למאי באותה שנה נבהלו העדים והחלו לשקר.

הפחד מפני המחותרת הפולנית הלאומית (NSZ – נס"ז)

הסיפור היה כדלהלן: החשודים שנעצרו בחודש ינואר בשל רצח יהודים בידוובנה, היו מבולבלים, מבוהלים ומנותקים מסביבתם. חלקם היו אנלפאבתיים. בשלב ראשון חשו החשודים כי הם אבודים, וסביר להניח כי דיברו קצת יותר מדי. לאמיתו של דבר, הם תמיד שוחחו ביניהם, דיברו על רציחת היהודים ולא חשבו כי ביצעו מעשה פלילי בר עונשין. הרי לפני המלחמה חונכו לרוח לאומית, ובמהלכה נרצחו בסביבתם יהודים כדבר שבשגרה. במהלך ארבעת החודשים שחלפו מאז המעצר ועד למועד המשפט, האנשים שמסרו תחילה הודאה בפשע ומסרו את שמות שותפיהם, ניצבו מול אימת טרור של כנופיות שנותרו מהמחתרות הלאומניות, שבוודאי "הבהירו" להם כי עליהם להתכחש להודעותיהם המפליליות.

סטניסלב רמטובסקי (Ramtowski) מרדז'ילוב סיפר לאחרונה בריאיון עיתונאי, איך אשתו היהודייה ניסתה לאחר המלחמה לרכוש חזרה מהשכנים את מזנון הסלון המשפחתי. "הכוונה של אשתי היהודייה – הוא מספר – כנראה לא מצאה חן בעיני מישהו. על דלת ביתי מצאנו פתק [שהודיע] על פסק דין מוות. באותה תקופה נס"ז הוציאה פסקי דין רבים מסוג זה בסביבתנו. גנבו, הרביצו, הרגו".

אם על בקשה להחזרת מזנון הסלון המשפחתי נגזר פסק דין מוות, על אחת כמה וכמה שעדות בפני בית משפט המתארת איך פולנים רצחו יהודים בעת המלחמה בוודאי תגרור הפעלת לחצים מטעם ארגונים לאומניים שבאותם הימים פעלו במחתרת והיו מושרשים בשטחים אלה. סטניסלב פשחודסקי (Pszechodzki) סיפר בריאיון מזעזע ל"גזטה ויבורצ'ה" ב-5 באפריל 2001:

"הזכירו לי את הפחדים בעת המשפט, איימו עליי כי אם לא אתכחש להודעותיי, יראו את גופתי בארון מתים. ה-UB היה בלומז'ה, רחוק, ואילו השכנים היו קרובים. מאף אחד הם לא

פחדו יותר מאשר מן השכנים. הרי העד חזר הביתה אחר מסירת העדות ורצה להתעורר בבוקר. ומה היה אחרי המלחמה? רציחות בסתר למכביר, התחשבנויות בין משפחות, שחלקן נבעו מסכסוכים סביב הרכוש היהודי לשעבר. גם כיום האווירה בידוובנה היא אווירת פחד".

מה היה היקף הפשע, שהאימה סביבו מרחפת עוד היום – כעבור 60 שנה? האומנם אין בכך כדי להצביע על חומרת הפחדים של אותם הימים?

אני חוזר לשכנים. איבוד הזיכרון של הנאשמים במהלך המשפט מובן אולי בנסיבות מסוימות בכל הנוגע למעורבים בפשע. אולם אין בכך כדי לקבל את הפרשנות שלפיה העדויות שנמסרו בבית המשפט כנראה מתוך פחד מנקמת ארגוני המחתרת, שהמשיכו להטיל אימה בטרם המשטר הקומוניסטי ביסס את עצמו, עדיפות או אמינות יותר מן ההודעות שהושגו במרתפי משטרת הביטחון (UB), שבוודאי אף היא לא חסכה באיומים.

גרוע מבורות

תומש שצ'מבוש (Szczepanski) הקדיש עשרות שנים של מחקר מקצועי לתקופת מלחמת העולם השנייה באזורים ביאליסטוק, פודלשיה והסביבה. במאמריו הרבים, שהוא מגביל אותם הן מבחינת הזמן והן מבחינת המקום הגאוגרפי, מעולם לא הזכיר את היהודים ולו במילה אחת. במהלך רב-שיח שנערך על פרשת ידוובנה במערכת העיתון "ז'צ'פוספוליטה" הוא אף הסביר כי גורלם של היהודים בעת המלחמה מעולם לא עניין אותו, כי אינו מתיימר להיות מומחה ליחסי פולנים-יהודים וכי אינו בקיא בתחום זה.

בשנות ה-80 ערך שצ'מבוש בידוובנה ובסביבתה ריאיונות למכביר וגבה עדויות. את חלקן הוא מביא במאמריו המבקרים את ספרי. הוא רכש את אמון התושבים ששוחחו אתו בגלוי על אירועים שונים בתקופת הכיבוש. ובכל זאת, למרות השיחות, למרות עשרות שנות קריאה, מחקרים ארכיוניים, התייחסויות ועיונים, לא התעורר בו זיק של מחשבה, שמא ליהודים שחיו באזורים שהם נשוא עבודתו המקיפה אירע דבר הראוי להתייחסות. ייתכן שבני שיחו המקומיים ביקשו ממנו לא לשאול על נושאים אלו. ברם, כהיסטוריון העורך מחקר, היה עליו לתמוה שמא בני שיחו מסתירים ממנו מידע כלשהו. בידוענו כיום מה היה באמת גורלם של יהודי העיירות באזורים אלה, לא נותר אלא להביע פליאה על האיפוק האדיר שגילה בהימנעותו מלעסוק במידע זה.

בהרהורי אלה אין בכוונתי להדביק לשצ'מבוש כתם של בורות, מאחר שחוסר ידע הוא הסבר מחמיא מדי להשתקת מסכת גורל היהודים בעבודתו המדעית. ההשערה החלופית היא כי הוא ידע על גורלם של היהודים, אולם החליט להתעלם מכך. אני שואל איך להגדיר זאת – שקר? כוונה זדונית? ניסיון מודע לזיוף עובדות היסטוריות? אני מעדיף להניח כי זהו חוסר ידע, והרי בכך הוא מודה. ברם, בעת כתיבתו על הטרגדיה של יהודי ידוובנה הוא נחשף

כמחבר בעל דעות קדומות. כדי להיווכח בנכונות טענתי זו די לקרוא את מאמרו הראשון בוויכוח בנושא ידוובנה, הנקרא "שיתוף הפעולה המושתק" (ראה בגיליון הזה). מאז ומתמיד אני מוחה נגד האמירה האבסורדית והמעליבה שלפיה "הפולנים יונקים אנטישמיות עם חלב אמם". אבל נימת מאמרו של שצ'מבוש, שבו "יהודי" ו"יהודים" נאמרים בהקשר של התייחסות שלילית מבנית, מצביעה, לכל הפחות, על דעות קדומות.

הקלישאות האנטישמיות

גם אם נתעלם מן הנימה החוזרת בתפיסותיו של שצ'מבוש, מוצגים בדבריו זיופים היסטוריים המגלים את הרתיעה שהוא חש כלפי יהודים. לדוגמה, המשקל שהוא נותן ליהודים כמי שהובילו כביכול שילוח פולנים לרוסיה מאזורי פולין שנכבשו בידי הצבא האדום בשנים 1939 - 1941. הרי אין ספק כי ידועה לשצ'מבוש העובדה ש-25% -30% מבין אלה שהוגלו לסיביר מן האזורים האלה היו יהודים, וזאת בזמן ששיעורם בקרב תושבי השטחים האמורים היה רק 10%-12%. נתונים אלה מוכיחים בעליל כי יהודים היו קורבנות של המשטר הסובייטי עם יתר הקבוצות האתניות שהתגוררו שם. ייתכן אף שסבלו יותר מאחרים.

שצ'מבוש מפזר את הקלישאות האנטישמיות הידועות בקובעו כי היהודים יזמו מרידות נגד הפולנים, הקימו ועדים מהפכניים, ביצעו מעצרים של פולנים ויזמו הוצאה להורג של פקידים לשעבר בממשל הפולני. ההכללות חסרות היסוד האלה שהמאמר שטוף בהן, חצאי האמיתות ואמירות הסרק המתכסות באצטלה אקדמית, מביאים את הקורא לידי בלבול והטעיה. כי מהיכן הקורא בן זמננו ילמד על העבר? הרי הוא סומך בעניין זה על ההיסטוריון.

אך לא די לו בהערכות כלליות ובפרשנויות. גם הנימוקים והמסקנות של שצ'מבוש ספוגים בדעות קדומות, כפי שמתבטא למשל בסיפור על השכנה היהודייה המזהירה את אחת המרואיינות של שצ'מבוש ומספרת לה כי היא נמצאת ברשימה להגליה. בעקבות הזהרה זו הצליחה המרואיינת להימלט עם אחותה ועם בנה לכפר אחר. קורא תמים בוודאי ינשום לרווחה למקרא הסיפור, המציג מחווה אנושית של חביבות וסולידריות.

ברם, שצ'מבוש רואה בסיפור זה מעשה בוגדנות והתחסדות יהודית. לדידו היהודייה ידעה את פרטי רשימות ההגליה כאשר הרשימה נחשבה לסוד כמוס. היעלה על הדעת כי היסטוריון שכל עיסוקו באזורי הפרובינציה של פולין בתקופת הכיבוש, לא יידע כי בעיירה קטנה אין סודות וכי במשטר הסובייטי היו אי-סדרים קשים? הסוד הכמוס הוא לאמיתו של דבר המצאתו של שצ'מבוש, ואינו מושתת על אסמכתא כלשהי. אין לדעת איך נתקבלו ההחלטות על ההגליות, והאם הרשימות נערכו דווקא בידוובנה. מן הסיפור הזה אי-אפשר להסיק דבר וחצי דבר.

במכון הובר בקליפורניה, שאת אוספיו מרבה שצ'מבוש להזכיר, מצויים זיכרונות שבהם מתואר איך הוצגו לדין בוועדי הכפרים רשימות האנשים שנועדו להגליה בפברואר 1940. האישה, שדבק בה רב בשל השערות של שצ'מבוש, יכלה לקבל את המידע מאלף צינורות, ומה עוד שהשמועות עוברות במהירות בעיירות קטנות כאלה. משמעוטי הוא דווקא הצעד של השתתפות בצער שמביעה היהודייה. מדוע לא להעריך דווקא אותו? יש להצטער על שצ'מבוש נזקק לסיפור האישה כהוכחה לבוגדנות היהודים. מתעוררת אצלי השאלה מה על יהודי לעשות כדי להימנע מארס ביקורתו של שצ'מבוש?

בכל התייחסותו לידוובנה, שצ'מבוש עושה כמיטב יכולתו כדי לא להגיע לחקר האמת באשר לאירועים. כתחליף הוא מציג הנחות שלפיהן בידוובנה לא התרחש דבר חריג. אמנם הגרמנים רצחו שם יהודים, אולם הם רצחו יהודים בכל אתר ואתר. כמה מקומיים (אולי פרחחים למיניהם) כנראה השתתפו בכך, אבל הכול מצוי במסגרת מציאות השגרה של הכיבוש.

האומנם פשע כה נתעב וכה מזעזע אינו ראוי לאיזכור אצל היסטוריון של התקופה ושל המקום?!

הגנה על שמם הטוב של ההיסטוריונים

התבצרותו של שצ'מבוש בעמדות אלו חשובה לו לשם "הגנת שמה הטוב של ידוובנה" (כך נקרא גם ועד שהוקם במקום). כתבה על כך העיתונאית אנה ביקונט (Bikont) ב"גזטה ויבורצ'ה" ב-10-11 במרס 2001:

"הקבוצה הצעקנית הטוענת כי היהודים אשמים בכל – היא המובילה בעיירה. הם חשים חזקים. הכומר תומך בהם, יש להם תמיכה של סמכות אקדמית – פרופ' שצ'מבוש, אשר עליו הסתמך אחד מאלה ששוחחתי עימם, אשר קשה להחשיד אותו בעיון בכתבי ההיסטוריונים. יתר תושבי ידוובנה חיים באווירת הפחדה".

שצ'מבוש מגן על "שגרת הגורל" שפקד את יהודי ידוובנה ולו כדי להגן על כבודו המקצועי. במוקדם או במאוחר יאלצו ההיסטוריונים הפולנים להתמודד עם השאלה איך קרה שההיסטוריוגרפיה הפולנית לא ערכה מחקר ראוי בנושא, אף שהוא מועלה לדין בזירה הציבורית שנים ארוכות בהזדמנויות שונות: המשפט ב-1949, השיחות הגלויות שהתנהלו בידוובנה על הפרשה, ומאמרו של ההיסטוריון היהודי שמעון דטנר בכתב העת של המכון ההיסטורי היהודי בוורשה, שכתב על הייחודיות של הרצח בידוובנה, בוונשוס וברדז'ילוב. ברם, התהייה מופנית בייחוד כלפי שצ'מבוש. היעלה על הדעת להקדיש עשרות שנות עבודה של מחקר היסטורי המתייחס בסך הכול לכמה מאות קילומטרים מרובעים, ואשר ידוובנה היא המוקד המרכזי בו, ולהימנע מלכתוב על יהודים? היה ולא אירע ליהודים דבר, היה אפשר לפסוח עליהם, כי הרי נושא היחסים בין פולנים ליהודים לא עניין אותו וזו זכותו, אולם

בהתחשב בעובדה הזועקת לשמים כי את היהודים בעיירות האלה רצחו השכנים הפולנים, שתיקתו של ההיסטוריון מעידה או שהוא בור או שזייף את תולדות האזור שבתחום עיסוקו המדעי.

בכותבו לשם הגנה עצמית כתבים מלאי דעות קדומות ואי-דיוקים, הוא משרת ביעילות לא רק את מוחותיהם של שיכורי ידוובנה, אלא משפיע על דעת הציבור. הנה איש אקדמיה ששמו הולך לפניו כאדם בלתי תלוי, פובליציסט מוכשר ובעל כושר ביטוי, אדם נחמד, שגם עובד עם נוער של תנועת "הצופים". מידידים נודע לי כי כמה בישופים עיכבו למשך תקופה מסוימת את התייחסותם לעניין ידוובנה מאחר שההיסטוריון המכובד, המתמחה באותה תקופה, הביע ספקות לגבי מה שהתרחש שם. לשצ'מבוש לא נותר אלא להנמיך את האירועים בידוובנה לרמה "נורמלית", ולשם כך הוא צריך לערער את שכנים של גרוס.

ארבעים שנות שתיקה

בריאיון עיתונאי אמר שצ'מבוש כי לגרוס היה "מידע סודי", שכן רק לו, ולו בלבד, ניתן לעיין בארכיון "הוועדה הראשית לחקר הפשעים נגד העם הפולני" (הוועדה המחזיקה את החומר המשפטי הנוגע לפשעי הנאצים בפולין ולפשעי המשטר הקומוניסטי) וכי זולתו לא אפשרו לאיש לנגוע בחומר. זאת משום שהיה בשלבי ארגון וסידור מחודשים עם פתיחת "המכון לזיכרון לאומי" (מוסד ההנצחה הממלכתי של פולין שהוקם לאחרונה) שקיבל את הפיקוח על הארכיון.

הכול אמת לאמיתה, אולם בהסתייגות אחת: לשצ'מבוש היו 40 שנה לעיין בחומר. אני יכול להניח כי הארכיונים נפתחו רק בשנת 1979, דהיינו, 30 שנה אחרי המשפט. אם כך, היו לשצ'מבוש 10 שנים שבמהלכן היה יכול לעיין בחומר וזו הייתה חובתו כהיסטוריון מקצועי המתמחה באזורים אלה. שצ'מבוש לא עמד במשימה זו, וגם לא התובע ואלדמר מונקייביץ (Munkiewicz), שאף הוא היה אמור לעיין במסמכים כשבשנות ה-60 החל בחקירה נוספת בנוגע לפרשת ידוובנה.

כל הנסיבות מצביעות על כך כי הוא לא קרא את התיק, כי הרי לא יעלה על הדעת כי בעת האספה בבניין מיניסטרויון החוץ ב-19 במאי 2000 אמר כי השתתפות הפולנים בפשע בידוובנה הצטמצמה בכך ש"החזיקו ידיים" ו"יצרו מעגל" שהקשה על היהודים לברוח במהלך הרצח שביצעו הגרמנים. אם ב-10 ביולי 1941 האוכלוסייה הפולנית רק החזיקה ידיים, הרי על מה כל הוויכוח המתנהל מזה חודשים מספר?

כנראה על לא כלום, כי שצ'מבוש תומך במפורש בגרסתו של מונקייביץ. אני גורס כי בעת הפשע בידוובנה לא היו במקום גרמנים. הפשע בידוובנה בוצע בידי כלל האוכלוסייה הפולנית ואין לייחס אותו לקבוצה מוגדרת או שולית כלשהי. הגרמנים הסריטו את האירוע או

צילמו אותו. בתחנת הז'נדרמריה בידוובנה היו כ- 10 חיילים, ועל כן נוכחות הגרמנים בנסיבות אלו לא הייתה משמעותית.

אין ספק שהגרמנים הם ששלטו בידוובנה. במפגש שאליו אני מתייחס (במשרד החוץ הפולני) תיקן מונקייביץ את דבריי וביקש לשכנע את הנוכחים כי את הפשע ביצעו הגרמנים, אולם דבריו לא התקבלו. שצ'מבוש טוען כי שכנים הצליח כל כך לחדור למוח של האנשים, עד שהוא נראה משכנע וצודק. אנו, כלומר כל אלה ש"נראה לנו" שהפולנים ביצעו את הפשע בידוובנה, כל אלה שלא השתכנעו מהטענה שלפיה הגרמנים רצחו ואילו הפולנים הסתפקו בהחזקת ידיים וביצירת מעגל חוסם, נכנסנו לטירוף המוני.

ובעניין תרמילי הכדורים באסם. כידוע, במקום שבו עמד האסם שבו הועלו באש יהודי ידוובנה נתגלו חמישה תרמילי רובה. שצ'מבוש הבהיר מיד כי משמעות הגילוי הוא כי ירו שם ביהודים, וכי רק לגרמנים היה נשק חם. מכאן מסקנתו כי הגרמנים הם שירו ביהודים באסם. איך מגיבים לטיעון כזה? אולי לפני המלחמה שימש האסם מקום מטווח לירי בבקבוקים? או שמא אחד הילדים היהודים שנרצחו החזיק בכיסו תרמילים שמצא? או אולי יועד האסם לשמש מקום לביצוע גזרי דין מוות בעתיד? אולי עשו זאת לאחר המלחמה?

נותרה שאלה פתוחה אחת, שעלתה גם היא בראיונות ובשאלות של העיתונאים: האם ב-10 ביולי 1941 הייתה ידוובנה מוקפת שומרים, ואם כן, מי הם היו? מותר לשער כי הנושא הנדון מתייחס לשאלה אם ביום זה יכלו היהודים לברוח מן העיירה. באחת העדויות מסופר כי הגרמנים העמידו את אחד הפולנים, כשמקל בידו, בחלקת השדה שבבעלותו במבואות העיירה כדי לשמור שיהודים לא יימלטו. בעדותו במשפט טען האיש כי לא ביצע את המשימה ואפשר יציאה של בורחים. ברם, עדויות אחרות, הן של חשודים והן של עדים אחרים, סותרות את הגרסה שלפיה הייתה שורה צפופה של שומרים. כמה יהודים שברחו מן הכיכר של ידוובנה מצאו מסתור בשדות חיטה מחוץ לעיר ואיש לא הפריע להם בכך.

ומי היה אמור להפריע להם?

הרי הכפריים לא הוצבו שם כדי להפריע – הרי הם סבבו סביב ולכדו יהודים. עם זאת, אם האיכרים פעלו באין מפריע בשדות המקיפים את העיר, נשאלת השאלה מה הם עשו בכיכר העיר ליד היהודים במהלך יום שלם. יש איכר שאינו ממלא את פקודות הגרמנים, ואילו איכר אחר יוצא לעיר לומז'ה רכוב על אופניים ומוצא את הז'נדרמים רק במבואות העיר לומז'ה, ואלה מחרים ממנו את האופניים.

בעצם, אם עוקבים אחר הטענות של סוג הכתיבה הזו, מאבדים את קו המחשבה. ועוד, צריך להבין כי סגר מוחלט על העיירה, המוקפת בגינות ובשדות שכל מקום יש דרך יציאה אליהם, היה מחייב הצבת כוחות אדירים בכל פינה. זהו סוף הטיעון כולו. ומסקנתו היחידה היא כי לא בהיסטוריון אנו עוסקים, אלא באסטרטג לעת מצוא.

טפטוף של מידע

כתיבתו של שצ'מבוש אינה כה תמימה. סביר להניח כי איש לא מתעמק בה בכובד ראש, אולם היא מפזרת רמזים שמשמע מהם כאילו "בכל זאת אלו היו הגרמנים". מדוע?

- UB אסף הודעות תוך שימוש באיומים.
 - את היהודים הוציאו להורג באסם, כביכול ביריות.
 - העיירה הייתה פתוחה ומי שרצה ברח ממנה, אפילו ברכיבה על אופניים.
 - ואם כך, מה הרעש? מדוע הסכימו היהודים להישרף בתוך האסם ולא ברחו?
- אין בכוונתי להתווכח עם כל טיעוניו של שצ'מבוש וחישוביו. אומר רק כי בציטוטים שהוא מביא הוא מתעלם בשיטתיות מעדויות המתארות את השתתפות הפולנים ברצח שכניהם היהודים, ומפרש את הקטעים שבחר במגמתיות מובהקת להצדקת גרסתו. כך לדוגמה "תפר" את הפרשנות סביב עדותו של אחד מנאשמי הפרשה שהורשע ב-1949 ונידון ל-12 שנות מאסר. זוהי הכרעת דין חמורה במיוחד בהתחשב בעובדה שכמעט מחצית הנאשמים זוכו. "לא הייתי בכיכר כלל. עבדתי כנגר אצל הז'נדרמים במשך יום שלם", אמר הנאשם. שצ'מבוש טוען כי עדות זו טיפוסית גם לנאשמים אחרים. בפני החוקר המשטרתי מודה האיש בכול, אצל התובע הוא חוזר בו מן ההודאה ומדחיפת היהודים אל תוך האסם. בבית המשפט הוא טוען כי לא השתתף כלל ברצח. לדידו של שצ'מבוש, ההודעות נגד השכנים, שאינן מצוטטות כאן, מזויפות או שניתנו תחת הפעלת כוח. חזרתם של הנאשמים מהודעותיהם במהלך העדויות במשפט בדבר השתתפותם בפשע אין פירושה כי הם לא ראו מכוניות של גסטפו וצפו בפעילות הז'נדרמריה.

בשכנים כתבתי כי הרצח בידוובנה נחרת עמוק בתודעתם של תושבי העיירה, בעוצמה נדירה שביטאה את האימה הן של המשתתפים והן של העדים. סביב רצח היהודים באסם היו פרשנויות ואין-ספור שיחות בקרב תושבי העיירה. התנהלו שיחות והתנצחויות שבהן התווכחו מי "הצטיין" יותר בפעולה. תיאר זאת אחד העדים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בחומר מדיוני המשפט. הפרטים הספציפיים שנותרו בזיכרון הקולקטיבי הם הוכחה נוספת לכך שהפשע המזווע והמחריד אכן התבצע. הזיכרון המושרש כל כך לא היה נשמר באינטנסיביות כזו, לו היה נשען על תשתית רעועה של "דמיון חולני", כפי ששצ'מבוש מעריך את עדותו של שמואל וסרשטיין, אחד הניצולים המעטים מן הטבח שמסר את התיאור המפורט והמזעזע ביותר על האירועים.

ואכן "הדמיון החולני" של וסרשטיין מפחיד את בני ידוובנה עד עצם היום הזה. ברם, אלו שהיו עדים לפשע חוששים עד היום, כעבור 60 שנה, להעיד ולהזדהות בשמם.

הגנה עצמית

מהיכן המסקנות וההנחות הלולייניות, מהיכן עקשנותו האדירה של שצ'מבוש שמגמתה למנוע גיבוש ועיבוד של העובדות הידועות באשר לרצח בידוובנה? אני מניח הסבר אחד בלבד – הגנה עצמית. הרי הוא היסטוריון שידע את הנתון הזה עשרות שנים ושתק כמו "עכבר המסתתר מפני חתול". הרי הוא, כמדען, העלים את מלוא האמת כאשר חזר על גרסאות שקריות בנוגע לתולדות הכיבוש של חבל ארץ זה ועיקרי נסיבותיו.

כאשר הסתיימה הקרנת הסרט שכנים של אגניישקה ארנולד, חשתי מחנק. נותרו בזיכרוני שורה של פנים חמורות סבר, של עניינים, מעשים, מילים, שאי-אפשר להשתחרר מהם. ברם, כבר למחרת חדרה אלי הכרה של קולות צלולים, פנים אצילות, עיניים צוחקות וכוחם של בני אדם חכמים ודוברי אמת. הבינותי כי בה במידה נחרת בזיכרוני הסרט שואה של קלוד לנצמן דרך הפנים היפות, העייפות והדומעות של יאן קארסקי (Karski) וסיפורו האיטי על סוף העולם. צדק פרופ' קיירס (Kieres), ראש "המכון לזיכרון הלאומי", באומרו כי פשע ידוובנה הוא גם סיכוי גדול. זהו סיכוי לשיחות עם עצמנו, בנוגע לקטעי הביוגרפיה המשותפת, סיכוי להבהיר לעולם כי אנו אמיצים דיינו כדי לא לחשוש מן השיח סביב הנושא.

אני מסכים עמו ללא סייג. באותה נימה כתבתי ב- 11 בפברואר 2001 בעיתון "טיגודניק פובשכנה". בהביטי מנקודת המבט של המילניום החדש על המאה שעברה, איני מתפלא כי שכנים רוצחים איש את רעהו. אנו יודעים שלאיש אין מונופול על אכזריות, כי קיימת רשימה ארוכה של חברות אנושיות שאיבדו את המעצורים המוסריים. לא נשפוט את הסרבים (או חלק מהם) על רגעי אבדן המעצורים, אלא נדון אותם על פי כוחם להכיר בטירוף ולגלותו לשם פתיחת עידן רוחני חדש.

רצח העם בידוובנה הוא זעקה עכשווית ואינו עבר המתגלה פתאום. אנו מסוגלים לעשות הרבה. בנוי תלוי הדבר אם יש בכוחנו להרים את הנטל, או שמא נתדרדר למעמקים של טיעוני סרק במסווה שממילא "כולם נגדנו".

המאמר התפרסם במקור ב-*Rzeczpospolita* ב-11 באפריל 2001.
מפולנית: סגיר תרגומים בינלאומיים/עו"ד אורי הופרט

מקור: בשביל הזיכרון , 43 , 2001 , ע"מ 31-38.